

КЫЗЫГААР ЗОНАЗЫН, ООҢ ДҮРҮМҮН САГЫЫР

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының хөй-ниитиниң айыыл чок чорунун, корум-чурум болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле комитет даргазы Хемер-оол Куулар-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ооң харыылап турар ажылынга хамаарышкан айтырыгларны салган.

— РФ-тиң Айыыл чок чорук федералдыг албанының 2006 чылдың июнь 16-да №284 дужаалын езугаар ТР-ниң девискээринде кайы кожууннар кызыгаар зоназынга хамаарыштыр, Хемер-оол Биче-оолович?

— «РФ-тиң күрүнө кызыгаарының дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседир база РФ-тиң күрүнө кызыгаарын камгалаарынга таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-биле бо дужаал езугаар Моол-биле кызыгаарлажып турар дараазында кожууннарга кызыгаар зоназын тургузарын доктааткан: Мөңгүн-Тайга кожуунуң Каргы, Мөген-Бүрен сумулар девискээрлери хамааржыр; Өвүр кожуунуң — Саглы, Хандагайты, Дус-Даг, Солчур, Сарыг-Хөл, Чаа-Суур; Тес-Хем кожуунуң — Кызыл-Чыраа, Берт-Даг, О-Шынаа, У-Шынаа, Чыргаланды; Эрзин кожуунуң — Эрзин, Бай-Даг, Нарын, Качык, Сарыг-Булуң; Тере-Хөл кожуунуң — Шынаа, Каргы, Балыктыг; Каа-Хем кожуунуң — РФ-тиң күрүнө кызыгаарын дооразы 25 километр калбак черниң дилиндээ кызыгаар зоназынга хамааржыр. Уш-Белдир курортун кызыгаар зоназындан ужулган.

Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоназын кирер черлерге сагындырыг демдектерин тургузарын организастаарын РФ-тиң Кызыгаар федералдыг албанының Тыва Республикада кызыгаар эргелелинге дааскан.

— Кызыгаар чурумун сагырының дүрүмүн РФ-тиң Айыыл чок чорук федералдыг албаны бадылаан дугайында дужаалды үндүргөн. Ону амыдыралга канчаар боттандырыл?

— Кызыгаар чурумун сагырының дүрүмүн күүседир белем

звес айтырыг, ында кызыгаар чурумун сагырының талазы-биле хөй чүүлдерни айткан. Үстүндө айткан кожууннарның кызыгаар зоназын амгы үеде ышкаш анаа эртип болбас. Кызыгаар зоналыг кожууннарже баар чорук-херектиг хамааты азы бөлүк кижилер РФ-тиң тус черниң кызыгаар эргелелинден тускай кылган эрттирилге бижикти чөпшээрди, кылдыртып алып. Оон аңгыда кижиниң бодун бадыткаар хуу документилер база турар ужурулгу. Маңаа хамаарыштыр кызыгаар зоналыг кожууннарже баар хамаатылар тускай тайылбыры ап, ол дугайында эки билип алыры чугула. Хамааты кижилер кызыгаар зоназынга 6 ай дургузунда турар, ол хуусааны эрттирип болбас. Кызыгаар зоназынга янзы-бүрү ажилдар чорударда (мал кадарарда, сиген кезип алырда) чөпшээрелди чеди хонук бурунгу кызыгаар эргелелинден кылдыртып алып ужурулгу. Чөпшээрел чокка кызыгаар чурумун дүрүмүн хажыткан хамаатыга торгаалды онаар.

Кызыгаар зоназының дүрүмүн сагырының эки талалары база бар болуп турар. Кызыгаар зоназынга хамаарышкан кожууннарда мал оорлар чорук эвээжээр, кандыг-даа документ чок машина, аът мунуп алгаш, чер кезип чоруур хамаатыларның саны кызырлыр. Ынчангаш кызыгаар корум-чурумун быжыглаары экижири болгаш өске-даа таарымчалыг чүүлдери бар. Ооң-биле чергелештир кедээде чурттап, ажилдап турар малчынарныкы чайгы үеде кызыгаар зоназынга мал одарладыр черлерге кызагап келгеш, тускай эрттирилге бижик алырынга бергедеп болур. Ындыг-даа болза, кызыгаар зоназынга хамааржыр кожууннарның чагырга даргалары

Тываның кызыгаар эргелели-биле дугуржул алырының аргазы бар деп санаар мен.

Кызыгаар чурумун дүрүмүн сагырының, азы күүседириниң талазы-биле хамаатыларга билдинмес чүүлдер эвээш звес. Ындыг болганда, бо дүрүмнүң дугайында чон ортузунга суртаал ажылын экижидер ужурулгу бис.

— Хемер-оол Биче-оолович, Силерниң комитет кызыгаар чурумун дүрүмүн суртаалдаар талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турарыл?

Интервью

— Бистиң комитет кызыгаар камгалаарының айтырыын чугулага көргөш, чон ортузунга кызыгаар чурумун дүрүмүн тайылбырлаар, суртаалдаар хемчеглерни чорудуп эгелээр бис. Бо дээрге чүгө кызыгаар зоназын тургускан кожууннарның хамаатыларынга звес, республиканың бүгү чурттакчыларынга херектиг дүрүм болуп турар. Бо чылдың март айның эгезинде кызыгаар зоназынга хамааржыр Эрзин кожуунуң Качык сумузуна Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттары Тываның кызыгаар эргелелин ажилдакчылары-биле чеде бергеш, чурттакчы чон-биле ужурашканы эрттирген бис. Аңаа кызыгаар чурумун дүрүмүн дугайында тайылбырны берген, чоннуң хөй санын айтырыгларынга харыылаан. Ооң түннелинде чыылганнар күрүнө кызыгаарын камгалаар талазы-биле хөй чаа чүүлдерни билип алган. Ужурашканың киржикчилери ажыктыг саналдарын, сүмелерин берген. Кызыгаар эргелели, тус черниң бот-башкарылга органы чурттакчы чон-биле сырый харылзаалыг ажилдаарын, оларга арга-сүмелерни бээрин саналдаан. Чоннуң караа көсүк, кызыгаар зоназында чүү болуп турарын, кандыг кызыгаар хажыдышкынарны болганын эки билер, кызыгааржыларга боттук дузаны чедирип шыдаарлар. Кызыгаар зоназынга хамаар-

жыр кожууннарга мындыг хевирлиг суртаал ажылын тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады чорударын комитет планнап турар. Бир звес чурттакчы чон кызыгаар чурумун дүрүмүн эки билер болза, корум-чурум хажыдышкынар болдурбас, ону сагыыр ужурулгу, ыңчан кызыгаар зоназында кожууннарга, сумуларга кызыгаар чурумун үрээр хажыдышкынар эвээжээр албан.

Бистиң депутаттарының аразында чурттакчы чон-биле ажилдап билер, арга-дуржулгалыглар эвээш звес. Оларга Шолбан Баянович Ооржак, Алексей Севзенович Степанов, Сергей Сандажиевич Күжүгет, Валерий Чалбаевич Белчит, Март-оол Салчак-ович Күнчү хамааржыр. Чон сонгуп каан болганда, бирээде, депутат хүлээлгезин күүседир, ийиде, республиканың эрге-ажыы дээш ажилдаар ужурулгу. Ону комитеттиң кежигүннери эки билер.

— Силерниң удуртуп турарыңар комитет бо чылдың бирги чартында кандыг ажилдарны кылганын чугаалап берип көрүңерем.

— Комитет ажил-чорудулганыга Россияның болгаш Тыва Республиканың конституцияларын, федералдыг хоойлуларны удуртулга болдуруп алгаш, бодунуң конституцуну эргелерин чөптүү-биле күүседип, хоойлужулгага кандыг-даа хажыдышкыны кылбайн, Төлээлекчилер палатазының регламентинге дүүштүр ажилдап келген. Бо үениң дургузунда комитет үш хуралын эрттирген, аңаа ийи хоойлу төлөвилелин сайгарып көргөн, ол-ла хоойлуларны ТР-ниң Чазак Даргазы ат салыры-биле чоруткан. Ол болза, «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкенин айыыл чок чорунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында», «Тыва Республикага өрттүн айыыл чок чорунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың хоойлулары-дыр. 2006 чылдың ноябрь 16-да

Чадаана хоорайга республиканың барыын кожууннардында мал оорунун дугайында «өтөгерик столду», 2007 чылдың февральда «Күрүнө кызыгаарының дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседип турарының талазы-биле Эрзинниң Качык сумузу чурттаркчылары-биле ужурашканы, май айда Кызыл хоорайның мэриясының «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкенин айыыл чок чорунун дугайында» ТР-ниң Хоойлузун күүседип турарының дугайында айтырыгы чугаалашкан комитет хуралын эрттирген болгаш өске-даа чугула айтырыгларны шиттирлээринге комитет, ооң кежигүннери киришкен.

— Россия Федерациязының 3 класстың күрүнө чөвүлекчи болгай силер, ол ат чон ортузунга амгы ажылыңар дугайында суртаал чорударыңа идигни бээр деп бодап олур мен, маңаа хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер, Хемер-оол Биче-оолович?

— РФ-тиң Президентиниң 2003 чылдың январь 10-да Чарлы-биле РФ-тиң 3 класстың күрүнө чөвүлекчи атты менээ тывыскап чүвө, ол Чарлык ам-даа күштүг болуп арткан. Республиканың Чер комитетин удуртуп тургаш, черге хамаарышкан айтырыгларны тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады шиттирлеп турдувус. Кызыгаар айтырыгларында черге хамаарышкан айтырыглар база көвей, ону шиттирлээринге мур-нунда кылып турган ажылым углангышы дузалыг болган. Ынчангаш кызыгаарга болгаш черге хамаарышкан айтырыгларны чурттакчы чоннуң ортузунга суртаалдаары амгы үеде чугула айтырыг деп санап турар мен. Бо ажылды Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарга чорудар бодап турар бис. Мону депутаттар кызыгаар ажилдакчылар болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады шиттирлээр ужурулгу.

Айтырыглары Таан-оол ХЕРТЕК салган.

Хүннүң чугула айтырыы

АЖЫЛЧЫН ТУРУШТАР ЧУГУЛА ХЕРЕК

Бо чайын чурттуң аңгы-аңгы өөрөдиге черлерин доозуп, мергежил айыы-биле 5027 кижип дипломнарны холга алгаш, төрөөн Тывазынга ажилдап эгелээр күзелдиг чанып кээр. Оларга ажилчын туруштарны канчап тыварыл, ажилчын олут чедишпес үеде доозукчуларның шуптузунга ажил тывары болдунмас. Ол айтырыг талазы-биле чокта чаа республика чергелиг тускай хурал июнь 27-де болуп эрткен. Бистиң корреспондентивис С.Балчыр Тыва Республиканың чонну ажилга хаара тудар күрүнө албанының агентилелин директору В.С.Чажоол-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларга харыылап бээрин дилээр. Ону мооң адаанда парладывыс.

— Виталий Сергеевич, чогум черле чеже кижини база чүңү доозуп кээр деп манап турар силер?

— Ниитизи-биле 5027 кижип дооскан, дипломнарны холга алган кээр. Оларның 393-ү республикадан дашкаар дээди өөрөдиге черлерин дооскан, а 937 кижип республиканың ортумак-тускай өөрөдиге черлерин, 3107 кижип республиканың эге профессионал өөрөдигезин дооскан болуп турар.

— Ол дээрже ылап билдингир сан-түннер бооп турар-дыр, а ынчаарга коммерциялыг азы төлөп өөрөнир черлерни доозуп кээр аныктар база эвээш звес боор аа?

— Ындыг. Ада-иелер ажы-төлү өөрөдизин дээш, ол-бо ырак-узак-даа дивейн хоорайларга чедип, өртөк-үнезин төлөп тургаш-даа кирип турары билдингир-ле болгай. Ындыг өөрөдиге черлерин база дыка хөй кижип доозуп кээр деп билип турар бис. Ниити доозукчуларның санындан алып болза, оларның 15-20 хире хуузу деп болур. Оон хөй-даа бооп кадавас. Ынчангаш чижеглеп санаарга, б муң ажыг кижиге ажил херек.

— Аныяк кижилерниң ажилга тургустунуп алырынга чүү шаптыктап турарыл, ону канчаар тайылбырлап болур силер, Виталий Сергеевич.

— Эң-не улуг бергедээшкын ажилга кирип алыксап турар аныктарның күш-ажыл стажы чок болганы-биле ол ажилга дуржулга чок болуп турары — деп санап турар бис. Дээди өөрөдиге черлеринин доозукчулары күрүнө эрге-чагырганың органнарының организацияларынче-даа, федералдыг, регионалдыг, муниципалдыг-даа организацияларже ажилдап кирер арга чок, чүге дизе 2004 чылдың июль 27-де үнген «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» №79 хоойлузунга дүүштүр болгаш 2005 чылдың февраль 1-де Россия Федерациязының Президентиниң «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының хостуг эрге-дужаалы» №112 доктаалында үндезилеп тускай квалификация аайы-биле конкурс эрткен соонда, ажилга хүлээп алып. Ук конкурстун кол негелдизин езугаар ажилдакчы 3-5 чыл

ажыл стажыг болур ужурулгу.

— Шаанда болза аныяк кижип доозуп кээр, дуржулгалыг дагдыныкчыга хүлээндигеш, дуржулгалыг дамчыдып берип, өөрөдир турган-на болгай...

— Ам ындыг чүвө чок. Ажил берикчилери белем, дуржулгалыг ажилдакчылар алыксаар апарган үе-дир бо.

Экономиканың лицензия негетинер ажил-чорудулгалыг адырларында (чижээ, тудуг) лицензия алырының бир кол чүүлү база-ла ажил стажы. Дээди эртемнигерге 3 чыл, а ортумак эртемнигерге болза 5 чыл. Чаа дооскан аныяк кижип стаж ажилдап алыры-биле эртемниң аайы-биле организациялар, албан черлеринге баар, ол организацияларда ооң квалификациязынга тааржыр штаттыг единица чок. Амгы үеде ажил-ажыгы субъектилерде стаж ажилдап апар ортумак звено чок болуп турар чүвөдир ийин.

Нарын айтырыгларның бирээзи чурттаар оран-сава айтырыгы болуп артпышаан. Күрүнө албан черлери хостуг олутче ажилга хүлээп алып чарлап берип тура, чугула херек ажил стажы-биле чергелештир чурттаар оран-савазы бар-чогун ыяап-ла көөр апарган. Бо талазы-биле кожуун, сумуларда байдал дыка берге. Дээди эртемнигер азы ховар дээн тускай эртемнигер кижини тыпкаш чорудуптар дээр, чурттаар чер-биле хандырып

шыдавас боор.

— Оон өске кандыг бергедээшкыннер туруп турарыл?

— Ажил берикчилеринин доозукчулардан негелдизи дыка бедик болуп турар. Ылангыя эге профессионал өөрөдиге черлери доозукчуларынга мергежилдерин 2-3-кү разрядтарын тыпсып турар, а ажил берикчилери бедик разрядтыг ажилчыннарны хүлээп алып боор-дур.

Көдээ ажил-ажыгыга хамаарыштыр чугаалаар болза мындыг. Бо чылын 25 зоотехник дооскан дижи, «Кызыл тараачынга» азы «Революцияның чалбыжыгыга» 2-3 кижини ажилдадып болур, а арканнары ажил чок арттар. А хуу кижилер ажы-төлү, төрөл-дөргүлү-биле катчып алган боттары бүгү ажилды ууп турар.

Поварга өөрөнип алган доозукчулар база-ла 2-3 дугаар разрядтың болур, а ажил берикчилери 4-5 дугаар разрядтыг улус херек дээр. Кайы-бир хуу кижиниң чөмөннилер черинге ажилдаарга, чөмөнгер өрттэн азы такси-биле чедиргени дээш акшазын казып кааптарга, холга каш-ла акша алып. Чеже-даа кижип ынча деп келди.

— Ону болдурбас дие канчалза экил? Аныктарга аша ажилдап алырынга тааржыр кандыг-даа арга чок болуп турары ол бе?

— Республика организацияла-

рында вакансия чок болуп турар ынчангаш ыңдыг. Күш-ажыл рыногунун херек кырында байдалын өөрөнип көрүп тургаш, республиканың экономиказының хөгжүлдизиниң аайы-биле чылдың-на күрүнө чагыгларын кылырда аңгы-аңгы ведомстволар эге профессионал, ортумак-тускай болгаш дээди өөрөдиге черлери-биле харылзажып ажилдаары чугула.

Республика иштинге ажил тывилбас болза, Красноярск хоорайның регионнар аразының «Вариант-С» Кадрлар төвүн таварыштыр ажил дугуржул ап болурунун аргазы бар-дыр. Ук төп ийи чыл ажилдап турар. Ол хоорайның болгаш крайның бүдүрүлгелеринче сезоннуг ажилдарже ажилчыннар хаара тудар сорулгалыг тургустунган.

— Ол талазы-биле бистиң солунувус арнын ажылап, чарлап бээр болзунар-за эки-дир аа. Өг-бүлө тутпаан аныктар бо шагда ка-яа-даа барып ажилдаарына сонуургалдыг-ла болгай.

— Бо хонуктарда солун арнынга кандыг документилерни ксероктааш, кайы адресче чорударын чарлаар бис.

Бо чылдан эгелеп доозуп келген аныктарның күш-ажыл хандырылганын улам ханы анализтеп, кайы яамы азы кайы кожуун каш кижини ажилга хаара тутканыл дээрзин түңнөп, тускай майыкты долдуарын негеп эгелээр бис.

Эрткен хонуктарда ТР-нің Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Каң-оол Даваа баштаан ажилчын бөлүк Бай-Тайга, Барыын-Хемчикке четкеш, тус чер чагыргаларының, социал хоргаадал черлериниң болгаш чайгы дыштанылга лагерлериниң удуртукчулары-биле ужуражып, хүн бүрүнүң чугула айтырыгларын сайгаржып, социал объектилерниң кышка белеткел талазы-биле ажылын хынаан.

Бай-Тайга кожуун. Сайыт Каң-оол Даваа чагырыкчының экономика болгаш социал айтырыглар талазы-биле оралакчылары-биле ужурашкан. Статистиктиг сан-чурагайлардан алгаш көөрге, Бай-Тайга кожуунда 12100 чурттакчы бар, оларның 10 хуузу – пенсионерлер. Аргажок яды өг-бүлелерниң саны 97-ге чедир кызырылган. Бүдүрүлгелер чок болганындан, кожууннуң боттуң орулганы эвээш, тус чер бюджетиниң чүгле 5-6 хуузу. Ындыг турбуже, чединмес, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, инвалидтер кичээнгей чок артпаан. Чылдыңна картофель үрезини, чиигелделиг хөмүр-биле хандырып турар. Ажил чок чонну ногаа аймаа өстүрер, кат-чимис чыыр, ыяш хирээлээр, бажын тудуу, кудумчу богу аштаар дээр ышкаш ажилдарже хаара тудуп, пособиеден аңгыда акшаны база төлеп берип турар.

Күш-ажыл болгаш социал сайзырал эргелелиниң специалистер-биле чугаа колдунда-ла берге айтырыгларга доктааган. Эргелел чүгле чаңгыс компью-

терлиг, оран-савазы саазын кырында долдуртунган документи-лер-биле долган. Специалистер чедишпес. Моон мурнунда

эргелелге автомашина быжыглаттынган турган, ол ам чок. 1,5 харга чедир уруг азырап олурары дээр берип турар пособие бирги кварталда 700 муң рубль хире түңге чедир төлеттинмейн барган. Бо болгаш өске-даа айтырыгларны яамай, чагырга деңгелинде сайгаргаш, дарый шиитпирлээр болган.

Кожуунда уругларның социал хоргаадал төвүнүң бөгүнгү байдалын база сайыт сонургап көргөн. Аш-чем талазы-биле хандырылга багай эвес. Баш таартып, хлеб быжырып, чоннуң идик-хевин септел-даарааш, эвээш-биче орулганы база кирип ап турар. Четпес чүүлдер база хөй: автомашина, чаа оруннар, капиталдыг септелгеге акша-хөреңги херек. Бо айтырыгларны келир чылдың бюджетинче кириер аргазын көөр.

Хоргаадал төвүнүн лагери Шивилиг аржаанның шуут чанында, ынчалза-даа оруу берге. Лагерь-

БАРЫЫН КОЖУУНАРНЫ ЭРГИЙ...

де чырык чок. Дискотека болуп турар уеде сайыт лагерьни дизель-диг шимчедикчи болгаш телефон харылзаазы-биле хандырырын аазаан.

Гагаринниң уруглары. Шивилиг аржаанының чанында Бай-Тайга кожууннуң өөредилге килдинге хамааржыр база бир лагерьге четкен. Дыштанып турар 25 уругнуң аразында социал камгалалы кошкак өг-бүлелерден уруглар, азыранды, бүдүн өскүстер база бар. Ариана, Марианна, Чойгаана, Батыр, Ай-Хаан, Буяна, Сырга, Аңгыр-оол төрүп кааны ада-иелери ышкаш энэрел сеткилдиг чоок кижилерни Шуй биле Бай-Талдан тыпкан.

5 өскүс уругну Шуйда ажилдап, чурттап чоруур Ольга Шагаалаң, Гагарин Хомушк олар хүлээп алганнар. Уругларның улуу – 10 харлыг Марианна. Оон өөредилгези эки, өзүп келгеш танцы-сам башкызы болур күзелдиг. Дуңмалары угбазының чугаазындан эртпес, оон чижек алыр. Лагерьниң начальниги Саида Сайын-Маадырның чугаазы-биле, уруг-

лар шупту ачазы Гагаринниң «Газелинге» олурупкаш, херек апарза Ак-Довуракче садыганып чорутарлар. Чоокта чаа база чорааш, идик-хеп четчеленип алганнар.

Бай-Талдың чурттакчылары Вячеслав, Чечекмаа Сааялар боттарының 3 уруундан аңгыда 3 өскүс уругну өстүрүп кижизидип чоруурлар. Бо уруглар кожуунга тыва дыл билбес, чүгле орустаар 4-5 харлыг чүвөлөр келген. Ам оларның аразында орус ада-иелиг чораан оолчугаш безин арыг тывалаар апарганы солун.

Барыын-Хемчик кожуун. Сургакчылаашкынның ийги хонуунда ажилчын бөлүк Барыын-Хемчикке ажилдаан. Бир дугаар четкен чери – Ак-Довурак хоорайның хоргаадал төвү. Мында байдал чүгээр, төптүң оран-савазы багай эвес, эрткен 2 чылда доктаамал септеттинип турган. Бо чылын септелгеге 300 муң көрдүнгөн, ук акша-хөреңгини

төптүң директору Ульяна Ванданова капиталдыг септелгеже планнап алган. Шалың үе шаанда үнүп турар, уруглар аш-чем-биле долу хандыртынган. Төпте 2 лагерь: көжүп чоруур туристичи лагерь – «Эдельвейс» болгаш хүндүскү лагерь – «Аян» ажилдап турар. Төп бодунуң быжырган хлеви-биле уруглар лагерьлеринден аңгыда, инвалидтер, пенсионерлерни база чээлиге хандырып турар. Немец орулга кирип алыры-биле, төптүң бирги кадьынга күш-дамыр сайзырадыр зал ажыдары планнаттынган, дериг-херексел бар, чүгле ону тургузар өрээлдер белең эвес, септелге херек.

Дараазында уругларның хоргаадал төвүнүң база ажилчын бөлүк четкен. Төптүң кол берге-

нарза эки» – деп, төптүң директору Марита Маркс-оолга яамының тудуг талазы-биле специализи саналдаан. Ол-ла хүн ажилчын бөлүк хүндүскү лагерьлериниң ажылын хынал көргөн.

Сөөлгү ужуражышкын Ак-Довурак хоорайның чагыргазында болган. Сайыт чагырганың специалитери-биле таныжып, оларның айтырыгларына харыылааш, хоорайның чуртталгазын, ылангыя социал адырга хамаарылгалыг чүүлдерни тодарадып алган. Бергелерни демниг ажил-биле ажып эртерин дугурушкан. Ак-Довурактың чагырга даргазы Мерген Кызыл-оолдун чугаазы-биле, хоорайның бюджетти сөөлгү үеде шору четчелеттинип турар апарган. Чагырга сайгарлыкчылар, бурунгаар көрүштүг улус-

дээшкени – оран-савазы. Эргижирээр, буступ дүжериңиң кырында келген ыяш бажындан көжүп үнгенден бээр 2 чыл чедип турар. Амгы оран-саваны хөлөзилеп турар. Шуут тургустунуп алып дээр, өртээ аар – 5 миллион рубль. Төптүң даштында девискээр барык чок деп болур. База бир берге айтырыг – одалга черинде котелдун эргижирээр. Чаа котел салдырырынга 250 муң рубль көрдүнгөн, акша четпейн барып болур. «Чамдык тускай мергежил негевес ажилдарны боттарыңар эгелей бээр болзу-

биле «ниити дылды» тыва берген деп болур.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дараазында ээлчээнде – Өвүр биле Мөңгүн-Тайга кожууннар.

Маадыр САНДАН.

ЧУРУКТАРДА: 1. «Шивилиг-де» дыштанып турар уруглар сайытты өөрөнгөн чаңы-биле, «Башкы» дээр болган.

2. Гагарин Хомушкунуң уруглары эштери-биле.

Германияда Тывадан делгелге

«АЛДЫН ГРИФОННУҢ ДЕМДЭЭНИҢ АДАА-БИЛЕ...»

Июль 4-те Германияга делегейниң аңгы-аңгы чурттарының болгаш Россияның девискээрлеринден тывылган скиф культуразының дугайында бадыткап турар археологтук тывыштарга тураскааткан «Алдын Грифоннун Демдээниң Адаа-Биле» – скифтерниң хааннар базырыктары» деп онзагай уткашынарлыг делгелге бодунуң ажылын эгелээр. Ук делгелге Германия Федеративтиг Республиканың Президентизи Хорст Келерниң болгаш Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң харгалзалы-биле эртип турар. Делгелгениң экспонаттары Германияның дөрт хоорайына аянчорукту кылып.

Кайгамчыктыг экспонаттары Германияның чурттакчылары магадап көөрүнүң мурнунда, Мурнуу Сибирьге демнежип катай казыышкыннарны чорудуп турган Германия: археологтук институттуң Тывадан Берлин чедир (эң барыын талакы базырыктар оон тывылган) чапты берген делгем турганын көргүзери. Герман Парцигер ук хемчегни эң-не бедик деңгелге эрттирериниң талазы-биле сагыш

фондузундан хөй санныг экспонаттары түр үеде ажыглаары-биле үндүргөн. Германияның археологтук институтунун директору, немец археолог Герман Парцигерниң дыңнатканы-биле алырга, делгелгени ажыдар бодал институттун деткишкени-биле казыышкын кылып турган ат-сураглыг «Аржаан-2» базырыгының магаданчыг ажыдышкынының үезинде төрүттүнгөн болуп турар. Тываның ук базырыгдан тывылган эртинелерниң салдары-биле, республика бодунче бүгү-ле депшилгелиг чурттарның кичээнгейин хаара тудупкан.

Тываның базырыгдан тывылган тывыштардан аңгыда, ук делгелгеге Алтайдан, Казакстандан, Соңгу Ирандан, Мурнуу Уралдан, Сибирьден, Кубандан, Украинадан, Румыниядан экспонаттары делгээн. Делгелгени организастаан кол бодал – скиф делегейиниң Тывадан Берлин чедир (эң барыын талакы базырыктар оон тывылган) чапты берген делгем турганын көргүзери. Герман Парцигер ук хемчегни эң-не бедик деңгелге эрттирериниң талазы-биле сагыш

ханыышкынның мынчаар демделгезин: «Яамыны дамчыштыр хөделип тургаш, бис делгелгениң организастаашкынының айтырыы күзүн Владимир Путин болгаш Герман Шредерниң ээлчеглиг ужуражылгазының үезинде шиитпирлеттине бээрине ынанып турар бис. Делгелгениң ажыдышкынына Россияның Чазаандан албан езузунуң делегациязы чедип кээринге бүзүрөп турар бис. Оон аңгыда аңаа Тывадан Чазак Даргазы баштадыр төлээлер кээрин күзеп тур бис. Германияның талазындан презентация бистиң чуртувустун Президентизи киржир».

Делгем масштабтыг делгелгениң ажыдышкын хүнүнде Тывадан делегацияны Германияның эрге-чагыргазы аэропортка уткаан. Орайтадыр хемчегниң эгези – байырлыг ажыдышкын болган. Делгелгени байырлыг чугаазы-биле Германияның даштыкы херектер сайыды Франк-Вольтер Штаннмейер ажыткан. Ол «Аржаан-2» базырыгының тывыштарының дензигүүрүнүн улуун демделгээш, аңаа чүгле Тутанхамонну хөөржүткен черден тывылган

эртинелер деңнежип болурун чугаалаан. Тываның культура программазын тыва артистер 30 минута дургузунда бараалгаткаш, хемчегниң база бир онза болушкуну болуп, уран чүүлү-биле чонну магадаткан.

Эртенинде, 10 шак турда, делегей чергелиг «Енисей болгаш Ортаакы Дунайның аразында: скиф үезиниң көшкүн элитазы» аттыг конгресс ажылын эгелээр. Конгресстин баштайгы хүнү «Аржаан-2» базырыгына тураскааттынган.

Делгелгениң кежээки ажыдышкынына Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун болгаш бүгү тыва чоннуң мурнундан байырлыг сөстү Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды Вячеслав Донгак чугаалаан. Тываның культура салгалына киригени ачы-хавыязы дээр «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» күрүнө аттарын Наглерге болгаш Германияның археологтук институтунун директору Герман

Парцигерге тывысқан.

Бурунгу базырыктан алдындан куткан каасталгаларлыг эр болгаш херээжен кижиниң артынчыларындан аңгыда, үнелиг металлдар-биле хаажылай каастаан муң чыгыы алдын болгаш хүлөр каасталгаларны, чоостарны болгаш ок-чемзекти тыпкан чүве болганда, делегей чергелиг конгресстин бир темазы ювелирлиг каасталгаларга тураскааттынган. Тываның делегациязы чүгле конгресстин ажылынга киржип турган эвес, а герман археология институтунун албан езузунуң кежээки хүлээп алышкынына база киришкен. Оон аңгыда Тыва Республиканың культура яамызының сайыды Вячеслав Донгак биле Эрмитажтың директорунун оралакчысы Владимир Матвеевтин ужуражылгазы база болган. Аңаа олар Эрмитажка «Аржаан-2» базырыгының тыва экспонаттарының байдалының, шыгжамырының болгаш Тываже чорударының талазы-биле айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Оюмаа ДОНГАК.

Наадымга уткуштур

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДАП БОЛУР

Көдээ ишчилерниң чылдың түннелин үндүрген Наадым байырлалына чедир хөй-ле эвес хуусаа арткан. Ол ажил-ишчи байырлалга уткуштур чамдык ажил-агыйларда байдал кайы хире чоруп турарын номчукчуларга таныштырар сорулга-биле Барыын-Хемчик кожунунда «Сайзырал» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң удуртукчузу Дарья Очур-ооловна Монгуш-биле чугааны бистиң корреспондентивис кылган.

– Чайның ортаа айының баштайгы он хонуу дооступ, чазын кылган ажилдарның баштайгы түннелдерин үндүрүп болур апарган боор, Дарья Очур-ооловна. Силерниң удурткан бүдүрүлгелерде тараа культуралары кайы хире үнүп чыдар хевирлигил?

– Бо чылын час кончуг эрте дүжүп, чер ажылын моон мурнунда чылдарга бодаарга эртеледир эгелээш, тарылганы үе-шаанда доозарына кончуг таарымчалыг үе болду. Суггатыг 81 га шөлдүн 61 газынга ак-тараа-

ның, 10-10 газынга сула биле арбайның база 1 га черге картошканың үрезинин бо чылда тарып олуртувус. Баштайгы суггарылганы июнь айда чоруткан улус бис. Ындыг болзажок, республикада ниитизи-биле агаар-бойдус изип, чамдык черлерде чабс-чайык ховар дүжүп, кааннаан. Бисте база-ла изиг дендээн, ынчангаш күрүнениң камгаладылга черинде күскү дүжүдүвүстү бойдустан халаптарындан – каандашкындан, үргүлчүлээшкинниг чабс-чайыктан, эрте дүжүп болур доңаттан камгаладып келгенвис бо. А бүдүрүлгениң суггатчылары

ийиги суггарылгаже кирген чүве.

– Ажил-агыйыңарда чеже кижилер ажилдап турарыл?

– Баштаар черде 3, арткан ажилдарда 10 ажил кижилер бар. Суггатыг шөлдерде ажилдап турар ийи аңгы бригадада 10 суггатчывысты черле демдегелеп кагаз артык эвес боор. Оларга Артур Ооржак, Дадар-оол Сарыглар, Шолбан Сарыглар, Саян Монгуш, Дадар-оол Куулар, Александр Ак-оолович дээн ышкаш хүлээнген ажилыңа

● Интервью ●

бердинген, кончуг кызымак, аргадуржулга кирген ишчилерни хамаарыштырар-дыр мен. А малчыннардан Сылдыс-оол Кууларович Каваа Наадым байырлалын төлөптиг көргүзүлгелер-биле уткуп турар эрес-кежээ киживис ол, мал оолдаашкынының түннели-биле малдың чаш төлүн 80 хууга камгалаан.

– Күскү дүжүттү кайы хирени алырын планнап турар силер, Дарья Очур-ооловна?

– Амдызында бо хирени алып бис деп шыдава мен, үе көргүзе бээр. Тараа культураларын ажилчынарга шалың орнунга үлээш, келир чылдың үрезининге шыгжап алгаш, артыкшылдыын саарар апар. Шекпээр суурда «Сайзанак» уруглар албан чериле дугуржулганы чарган, керээ езуугар картошка-биле хандылары көрдүнген мындыг.

– Материал-техниктиг баазаңар кандыгыл?

– Эң-не берге айтырылгавыстың бирээзи ол – материал-техниктиг бааза. Совхоз турда 70 чылдарның ортаа үезинде алган тракторлардан арткан 3 тракторувус шимчеп турар оозу чүгээр. Аңаа артык кезектер садып, кывар-чаар чүүлдерге-ле бергеде-жир-дир бис. Чер аңдарар андазын дээн ышкаш эргежок чугула кезектер садар дээрге, база-ла

акша айтырына кээр, чүс-чүс муңнар херек боор чүве-дир... Чазактың моон соңгаар көдээ ажил-агыйны деткип, ажил орукту бээр дээнинге удуртукчу кижилер болгаш дыка өөрүүр-дүр мен. Чазак-чагырга ол хире удур базымны кылып турда, ам чүгле тывыштыг болгаш беримчелиг ажилдары арткан деп бодаар-дыр мен. Ылангыя, кожуну-вустун көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Александр Степанович Монгуш, көдээ ажил-агыйның хоочуну кол зоотехник Кежик Кертик-оолович, кол бухгалтер Светлана Сарыг-ооловна, аныяк специалист Аяна Монгуш оларның улуг деткимчени доктаамал көргүзүп келгениниң түннелинде, хөй түнүг өре-ширелерден адырылдымыс, ам бут кырынга тургустунуп, орулгалыг ажилдап алырының аргазы бар апарган деп санаар мен.

Айрада МОНГУШ
чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албандужаалдары болбайн турар албандужаалдарны ээлеп турар республиканың күрүне органнының ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириниң дугайында

2007 чылдың июль 27 №705 Кызыл хоорай

2007 чылдың март 24-те №176 «Күрүнениң федералдыг хамааты албанының албандужаалдары болбайн турар албандужаалдарны ээлеп турар федералдыг күрүне органнының ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириниң дугайында» Россия Федерациязының Чазаның доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албандужаалдары болбайн турар албандужаалдарны ээлеп турар республиканың күрүне органнының ажилдакчыларының (моон ыңай – ажилдакчылар) күш-ажыл төлевири албандужаалдың айда эге шалыңындан (моон ыңай – албан-дужаалдың эге шалыңы), ай санында болгаш өске-даа немелде төлевирлерден тургустунар деп доктаадыр.

2. Ажилдакчыларның албандужаалының эге шалыңнарын капсырылгага дүүштүр доктаадыр.

3. Ажилдакчыларга дараазында ай санында болгаш немелде төлевирлерни кылыр:

а) нарыны, күженишкин негээри болгаш күш-ажылга бедик чедишкиннери дээш ай санында немелде төлевирни – албандужаалдың эге шалыңының 50-ден 100 хуу чедир хемчээлинге;

б) хөй чыл ажилдааны дээш албандужаалдың эге шалыңында дараазында хемчээлдерге ай санында немелде төлевирни:

ажыл стажы (хуулар)	
3-тен 8 чыл чедир	10
8-тен 13 чыл чедир	15
13-тен 18 чыл чедир	20
18-тен 23 чыл чедир	25
23 чылдан ыңай	30;

в) ажилының түннелдери-биле шаңнал акшалар (шаңнал акшаларның хемчээли кызыгаар чок);

г) күрүне чажыдын тургузуп турар медээлер-биле ажилы дээш албандужаалдың эге шалыңыга ай санында немелде төлевир – Россия Федерациязының хоойлудулгазына дүүштүр тодарадыр хемчээлге болгаш чурум-биле;

д) ай санында акша шаңналы – албандужаалдың эге шалыңының чаңгыс хемчээлинге;

е) чылда чаңгыс катап чыл санының төлевирлиг шөлээзин берип турда, чаңгыс удааның төлевири – албандужаалдың эге шалыңының ийи хемчээлинге;

ж) ажилдакчыларның күш-ажыл төлевири-нин фондунун акша-хөреңгизинден төлээр материалдыг дуза.

4. Ажилдакчыларга Тыва Республиканың чогуур нормативтиг хоойлу-дүрүм

актылары-биле көрдүнген өске-даа төлевирлерни кылыр.

5. Бо доктаалдың 3 пунктузунуң «а» адаккы пунктузунда көрдүнген нарыны, күженишкин негээри болгаш күш-ажылга бедик чедишкиннери дээш, бо доктаалдың 3 пунктузунуң «ж» адаккы пунктузунда көрдүнген ай санында немелде төлевирниң негелделерин болгаш тодарадыр хемчээлдерин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының органнының азы оларның аппараттарының удуртукчулары доктаадыр.

6. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албандужаалдары болбайн турар албандужаалдарны ээлеп турар республиканың күрүне органнының ажилдакчыларының күш-ажыл төлевири-нин фондунун бадылап турда, албандужаалдың эге шалыңнарын төлевиринче чорудуп турар акша-хөреңгилерни кырынга дараазында акша-хөреңгилерни төлевирге көөр деп доктаадыр (чылда санаашкына):

а) нарыны, күженишкин негээри болгаш күш-ажылга бедик чедишкиннери дээш ай санында немелде төлевирни болгаш күрүне чажыдын тургузуп турар медээлер-биле ажил дээш албандужаалдың эге шалыңыга ай санында немелде хууларны – албандужаалдың эге шалыңнарының он катап хемчээлинге;

б) хөй чыл ажилдааны дээш албандужаалдың эге шалыңыга ай санында немелде төлевирни – албандужаалдың эге шалыңнарының ийи хемчээлинге;

в) ажилдың түннелдери-биле шаңнал акшаларны – албандужаалдың эге шалыңының үш хемчээлинге;

г) ай санында акша шаңналын – албандужаалдың эге шалыңнарының он ийи хемчээлинге;

д) чыл санының төлевирлиг шөлээзин берип турда, чаңгыс удааның төлевири – албандужаалдың ийи хемчээлинге;

е) материалдыг дузаны – албандужаалдың эге шалыңының ийи хемчээлинге.

7. Бо доктаалдың 6 пунктузунда айтылган ажилдакчыларның күш-ажыл төлевири-нин фондунга бо доктаалдың 4 пунктузу-биле көрдүнген өске-даа төлевири-нин чорударына акша-хөреңгилерни ол ышкаш өөренип көөр.

8. Ажилдакчыларның күш-ажыл төлевири-нин фондунун Россия Федерациязының чогуур нормативтиг хоойлудүрүм актылары-биле тодарадыр Кыдыкы Соңгу чүк районнарына база оларга деңнээн черлерге ажилы дээш ажил төлевири-нин район коэфффициентизиниң, хуу немелдизиниң хемчээлдерин өөренип көрүп тургаш тургузар деп доктаадыр.

9. Бо доктаалдың боттандырылгавыстың биле холбашкан саң-хөө чарыгдалдарын республиканың чогуур күрүне органның тодарадыр ол чылда Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнген акша-хөреңгилерниң иштиге боттандыра.

10. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының органнының удуртукчулары ол органнының ажилдакчыларының албандужаалдарының аттарын бо доктаалдың 1 капсырылгавызына дүүштүр кылыр.

11. Албандужаалдарның эге шалыңнарын өстүрүп (индексациялап) турда, оларның хемчээлдерин өстүрериниң талазынче бүдүн рубль четкижеге төгериктээр деп доктаадыр.

12. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албандужаалдары болбайн турар албандужаалдарны ээлеп турар республиканың күрүне органнының ажилдакчыларының албандужаалының эге шалыңына хөй чыл ажилдааны дээш ай санында немелде төлевири-нин төлээрине ажил стажын санаарының дугайында кошкан Дүрүмү бадылаар.

13. Тыва Республиканың Чазаның: 1999 чылдың апрель 13-те №231 «Күрүне албандужаалдарына хамаарыштырбаан албандужаалдарны ээлеп турар болгаш Тыва Республиканың күрүне органнының техниктиг хандырылгавызын боттандырып турар ажилдакчыларның күш-ажыл төлевири-нин чурумчударының дугайында»;

2001 чылдың январь 24-те №85 «Күрүне албандужаалдарына хамаарыштырбаан албандужаалдарны ээлеп турар болгаш Тыва Республиканың күрүне органнының техниктиг хандырылгавызын боттандырып турар ажилдакчыларның албандужаалының эге шалыңнарын индексациялаарының дугайында»;

2007 чылдың июль 27-де №705 Тыва Республиканың Чазаның доктаалына капсырылга

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албандужаалдары болбайн турар албандужаалдарны ээлеп турар республиканың күрүне органнының ажилдакчыларының албандужаалдарының эге шалыңнарының ХЕМЧЭЭЛДЕРИ

Албандужаалдың ады	Албандужаалдың эге шалыңы (айда руб.)
Бажыңны эдилеп-ажыглаар эргелелдин (албанның) начальниги	4070
Бажыңны эдилеп-ажыглаар эргелелдин(албанның) начальнигиниң орадакчызы	3600
Башкарыкчы эксперт	3410
Улуг инженер, эксперт	2970
Инженер	2640
Хоолга көвүдөдир бюронун, машинага парлаар бюронун эргелекчизи, херек эмгелекчизи улуг инспектор	2310
I категорияның стенографисти, херек эмгелекчизи инспектор	1870
Экспедиция, ажил-агый, склад эргелекчизи, кассир, комендант, архивариус, II категорияның стенографисти, секретарь-стенографист, I категорияның машинакчызы	1760
II категорияның машинакчызы, машинакчы секретарь, экспедитор	1540

2007 чылдың июль 27-де №705 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-
дужаалдары болбайн турар албан-дужаалдарны ээлеп турар
республиканың күрүне органнының ажилдакчыларының
албан-дужаалының эге шалыңыга хөй чылда ажилдааны
дээш ай санында немелде төлевирни төлээринге ажил
стажын санаарының дугайында
ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Тыва Республиканың күрүнениң
хамааты албанының албан-дужаалдары
болбайн турар албан-дужаалдарны ээлеп
турар республиканың күрүне органнының
ажылдакчыларының хөй чыл ажилдааны
дээш ай санында немелде төлевирни ол
немелде төлевирни алыр эргени берип
турар ниити ажил стажында хамаа-
рылгалыг аңгылаашкын хевирлиг кылдыр
дараазында хемчээлдерге чорудар:

ажыл стажы	немелде төлевирниң хемчээли албан-ду- жаалының айда эге шалыңыга хуулар)
3-тен 8 чыл чедир	10
8-тен 13 чыл чедир	15
13-тен 18 чыл чедир	20
18-тен 23 чыл чедир	25
23 чылдан ыңай	30

2. Хөй чылда ажилдааны дээш ай са-
нында немелде төлевирлер алыр эрге берип
турар Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынга,
аңаа деңнэн черлерге, Чөөн Сибирниң
болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн мурнуу
районнарынга ажил стажы бир чылда бир
чыл кылдыр санадыр.

II. Хөй чылда ажилдааны дээш ай
санында немелде төлевирлер алыр
эрге берип турар ажил стажын
санаары

3. Хөй чылда ажилдааны дээш ай
санында немелде төлевирлер алыр эрге
берип турар ниити ажил стажынче:

3.1. Россия Федерациязының Президенти-
нинин Администрациязынга;
Россия Федерациязының Айыыл чок
чорунуң Чөвүлелиниң аппарадынга;
Россия Федерациязының Камгалал
Чөвүлелиниң аппарадынга;

Россия Федерациязының Федералдыг
Хуралының Федерация Чөвүлелиниң,
Россия Федерациязының Федералдыг
Хуралының Күрүне Думазының (Россия
Федерациязының Дээди Совединиң)
аппараттарынга;

Россия Федерациязының Чазааның
(Россия Федерациязының Сайыттар Чөвү-
лелиниң - Чазааның), Россия Федерация-
зының Чазааның күрүне органнының,
Россия Федерациязының Чазааның чанында
күрүне органнының аппараттарынга;

күсөкчи эрге-чагырганың федералдыг
органнынга, оларның девискээр орган-
нарынга, күсөкчи эрге-чагырганың феде-
ралдыг органнының күрүне орган-
нарынга болгаш күсөкчи эрге-чагырганың
федералдыг органнының чанында күрүне
органнынга;

Россия Федерациязының дипломатия,
садыг төлээ болгаш консул албан черле-
ринге, күсөкчи эрге-чагырганың федерал-
дыг органнының даштыкыда төлээ чер-
леринге, а ол ышкаш Хамаарышпас Күрү-
нелер Демнежилгезиниң киржикчилери
чурттарны эргелеп-башкарылганының
күрүнелер аразында органнынга;

Россия Федерациязының Президентиниң
Херектер эргелелинге, Россия Феде-
рациязының Президентиниң Херектер
эргелелиниң Эмчи төвүнге (Россия Феде-
рациязының Чазааның чанында Эмчи
төвүнге);

Россия Федерациязының Конституция
судунуң Аппарадынга;

Россия Федерациязының Дээди Суду-
нун, республиканың Дээди Судунун, край
судунун, область судунун, федералдыг
ужур-дузалыг хоорайны судунун, авто-
номнуг областың судунун, автономнуг ок-
ругтун судунун, район судунун аппара-
ттарынга;

Россия Федерациязының Дээди Арбит-
раж судунун, округтун федералдыг арбит-
раж судунун, Россия Федерациязының
субъектининиң федералдыг арбитраж
судунун аппараттарынга;

Россия Федерациязының Чиңгине про-
куратуразының, Россия Федерациязының
субъектининиң прокуратуразының, хоо-
райны (районнун) прокуратуразының
аппараттарынга;

Россия Федерациязының Саналга пала-
тазының (Россия Федерациязының Дээди

Совединиң чанында контроль-бюджет
комитединиң) аппарадынга;

Россия Федерациязының Төп соңгулда
комиссиязының аппарадынга;

Россия Федерациязының Президентиниң
тускай программалар талазы-биле
кол эргелелинге;

Россия Федерациязының субъекти-
лериниң күрүне эрге-чагырганының орган-
нарынга болгаш Россия Федерациязының
субъектилериниң конституцияларынга
(уставтарынга) дүүштүр тургустунган өске-
даа күрүне эрге-чагырга органнынга;
тус чер бот-башкарылга органнынга
ажылының үези кирип турар.

3.2. 1991 чылдың декабрь 31-ге чедир:
ССРЭ-ниң Президентиниң аппара-
дынга, звилелдешкен республикаларның
президентиниң аппарадынга;

ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиум-
мунга, звилелдешкен болгаш автономнуг
республикаларның Дээди Советтеринге
болгаш Дээди Советтериниң Президиумна-
рынга, Улус депутаттарының край болгаш
область советтеринге (Ажилчы чоннун
депутаттар советтеринге), автономнуг
областарның, Улус депутаттарының авто-
номнуг округтарның советтеринге (Ажилчы
чоннун депутаттарының советтеринге),
Улус депутаттарының район, хоорай, хоо-
райларда районнарың, суур болгаш көдээ
совединге (Ажилчы чоннун депутаттарының
совединге);

ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелинге, ССРЭ-
ниң Сайыттар Кабинетинге, ССРЭ-ниң улус
ажыл-агыйына оперативтиг башкарылга
талазы-биле комитетке, Республикалар
аразында (күрүнелер аразында) эконо-
миктиг комитетке, оларның чанында күрүне
башкарылганының органнынга, звилел-
дешкен болгаш автономнуг республика-
ларның Сайыттар Чөвүлелинге (чазакта-
рынга), Улус депутаттарының край болгаш
область чөвүлелдериниң (Ажилчы чоннун
депутаттар чөвүлелдериниң), Улус депута-
тарының автономнуг областарның болгаш
автономнуг округтарның чөвүлелдериниң
(Ажилчы чоннун депутаттарының чөвүлел-
дериниң), Улус депутаттарының район,
хоорай, хоорайларда районнар, суур бол-
гаш көдээ советтерниң (Ажилчы чоннун
депутаттарының чөвүлелдериниң) күсөкчи
комитеттеринге;

ССРЭ-ниң, звилелдешкен болгаш авто-
номнуг республикаларның яамыларынга
болгаш ведомстволарыга база ССРЭ-ниң
девискээринде оларның органнынга,
ССРЭ-ниң дипломатия, садыг төлээ болгаш
консул албан черлеринге, ССРЭ-ниң яамы-
ларының болгаш ведомстволарының даш-
тыкыда төлээ черлеринге, ЭДЭ аппарадынга
болгаш ЭДЭ-де ССРЭ-ниң Доктаамал төлээ
черинге, эрги ССРЭ-ниң хамаатылары
күрүнениң сонуургалдарын төлээлеп турган
өске-даа делегей чергелиг организация-
ларга;

ССРЭ-ниң конститусчу хайгаарал
комитединге, ССРЭ-ниң Контроль пала-
тазынга, улусчу контрольдуң органнынга,
ССРЭ-ниң күрүнениң арбитраж органны-
нга, судтарга болгаш прокуратура
органнынга;

Улус ажил-агыйының чөвүлелдеринге
ажылының үези кирип турар.

3.3. Россия Федерациязының Президенти-
ниниң шийтпирлери-биле Россия Феде-
рациязының Чазааның күрүне органны,
Россия Федерациязының Чазааның чанында
күрүне органны, күсөкчи эрге-чагыр-
ганың федералдыг органнының күрүне
органны, күсөкчи эрге-чагырганың феде-
ралдыг органнының чанында күрүне
органны кылдыр эде тургускан күрүне
албан черлеринге ажылының үези кирип
турар.

3.4. Бүгү деңнелдерниң профэвилел
органнының аппараттарынга (1991 чылдың
декабрь 31-ге чедир), а ол ышкаш ол ор-
ганнарның хостаттырган соңгулдагы
албан-дужаалдарында;

бүгү деңнелдерниң партия органна-
рының аппараттарынга (1990 чылдың март
14-ке чедир), а ол ышкаш ол органнының
хостаттырган соңгулдагы албан-дужаал-
дарында ажылының үези кирип турар.

3.5. Күрүне эрге-чагырганының орган-
нарынга доктаамал үндезинге соңгулдагы
албан-дужаалдарга ажылының үези кирип
турар.

3.6. Күрүне эрге-чагырганының органна-
рының аппарадынга профэвилелдер орга-
низацияларының хостаттырган ажилдак-
чылары кылдыр ажылының үези кирип
турар.

3.7. Күрүне эрге-чагырганының орган-
нарының ажилдакчыларының эде белет-
келин, мергежил бидидилгезин боттанды-
рып турар өөредилге черлеринге өөре-
дилгезиниң үези, бир эвес, олар өөренип
эзелээр мурнунда ол органнынга ажилдап
турган болза, кирип турар.

3.8. Шериг албанының, иштики херек-
тер, үндүрүг полициязының органнынга,
каайлы органнынга болгаш кеземче-
күсөкче системаның органнынга
албанының үези кирип турар.

3.9. Уругну азыраарының талазы-биле
ол бир хар чартык назы четкижеге чедир
чартын төлээр шөлээзиниң болгаш күрүне
эрге-чагырга органны-биле күш-ажыл
хамаарылгазынга турган херэжженерге
уругну азыраарының талазы-биле ол үш хар
назы четкижеге чедир ажил төлевиринге
камгалал чокка бээр немелде шөлээзиниң
үези кирип турар.

III. Хөй чыл ажилдааны дээш не-
мелде төлевирни санаарының болгаш
төлээриниң чуруму

4. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде
төлевирни ажилдакчының албан-дужаа-
лының эге шалыңында чедир төлевирлери
болгаш немелде төлевирлери өөренип
көрбейн санаар болгаш ай санында ажил
төлевир-биле хары угда төлээр.

Тур үеде оралакчылап турган үеде хөй
чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни
кол ажылының аайы-биле албан-дужаа-
лының эге шалыңыга санаар.

5. Хөй чыл ажилдааны дээш ай санында
немелде төлевирни ортумак шалыңы санап
турда, бүгү таварылгаларда өөренип көөр.
Хөй чыл ажилдааны дээш ай санында
немелде төлевирни ол немелде төлевирни
томуйлаар эрге тургустунган үеден
эзелээш, төлээр.

Ажилдакчыга хөй чыл ажилдааны дээш
немелде төлевир томуйлаар эрге күрүне
хүлээлгелерин күсөдип турар үеде

Тыва Республиканың күрүне өңчүзүңге хамааржыр шимчeves
эт-хөреңгини ажыглааны дээш аренда төлевириниң ставказын
доктаадыр дугайында

2007 чылдың июль 19

№666

Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн
эргелеп башкарыл дугайында» Тыва Рес-
публиканың 2001 чылдың ноябрь 9-та №1143
Хоойлузунун 26 чүүлүңе дүүштүр, а ол
ышкаш Тыва Республиканың күрүне өңчү-
зүңге хамааржыр шимчeves эт-хөреңгини
ниң эргелеп башкарылганының ажыктыны
бедирер, оларның ажылгалындан орулга-
ларны өстүрер сорулга-биле Тыва Респу-
бликаның Чазааның доктаадыры болза:

1. 2007 чылдың август 1-ден:
а) Тыва Республиканың күрүне өңчү-
зүңге хамааржыр шимчeves эт-хөреңгини
ажыглаанының чурттавас ниити шөлүнүн 1
квадрат метри дээш аренда төлевириниң эң
адаккы ставказын — 600 рубльге;

б) аренда төлевирин санап турда 1 квад-
рат метриниң тудуунун өртег-үнезиниң бааза
хемчээли:

чурттавас панель тудугларга — 7240
рубльге;

чурттавас тууйбу тудугларга — 6520
рубльге;

чурттавас ыяш тудугларга — 4910
рубльге доктаадыр.

2. Кызыл хоорайда, Красноармей-
ская, 100 адресте Парлалга бажыңында
оран-саваны ажыглааны дээш солуннар
болгаш журналдар редакцияларынга, «Но-
вости Тувы» парлалга черинге аренда төле-
вириниң эң адаккы ставказын доктаадыр.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-
хөреңги хамаарылгаларының яамызы:

— доктааткан чурум езугаар амгы күш-
түг бооп турар аренда керээлерин езугаар
телелгелерниң эде санышкынын кылыр;

— республика девискээринден дашкаар
турар Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн-
ге хамааржыр эт-хөреңгини ажыглааны
дээш аренда төлевириниң санаашкынын
хамаарылга чок тускайлаң үнелекчиниң
чурттавас бажың-балгаттын арендазының
рынок үнелээшкининиң актызының үнде-
зининге кылыр.

4. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва
Республиканың күрүне өңчүзүңге хамаар-
жыр шимчeves эт-хөреңгини арендага
дужаарының чурумунун дугайында» 2000
чылдың декабрь 29-та №1327 доктаалы-
биле бадылаттырган Тыва Республиканың

дыңнакчыга ортумак ажил төлевирни
камгалаттынып артар өөредилге черинге
ажылындан хостаттыргаш, эде белеткел
азы билиин бедидип турган үеде таваржы
берген таварылгада база ажилдакчыга
ортумак ажил төлевирни камгалаттынып
артар өске-даа демей таварылгаларда, ол
эрге тургустунган үеден эгелээш, айыттын-
ган немелде төлевирни доктаадыр болгаш
ортумак шалыңың чогуур эде саналгазын
чорудар.

6. Немелде төлевирниң томуйлааш-
кынын күш-ажыл стажы доктаадырының
талазы-биле комиссияны киригени-биле
Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыр-
ганының органының удуртукчунун
дужаалының үндезининге чорудар.

7. Ажилдакчы халашканда, хөй чылда
ажылдааны дээш немелде төлевирни ажил-
даан үезинге дең-дески кылдыр санаар
болгаш ооң төлевирин төнчү санажылга
үезинде кылыр.

IV. Хөй чыл ажилдааны дээш не-
мелде төлевир алыр эрге берип турар
ажыл стажын доктаадырының чуруму

8. Ай санында немелде төлевирге ажил
стажын күш-ажыл стажын доктаадырының
талазы-биле комиссия тодарадыр.

9. Комиссияның составын федералдыг
күрүне органнының удуртукчузу бадылаар.

10. Хөй чылда ажилдааны дээш ай са-
нында немелде төлевир алыр эргени берип
турар ниити ажил стажын тодарадырынга
күш-ажыл дептери кол документ болур.

V. Хөй чыл ажилдааны дээш не-
мелде төлевир санаашкынынга док-
тааттырган чурумнуң сагылгазынга
контрольдуң чуруму болгаш хары-
салга

11. Тыва Республиканың күрүне эрге-
чагырганының ажилдакчыларының хөй
чылда ажилдааны дээш немелде төлеви-
риниң хемчээлин үезинде эде көрүлдеси
дээш харысалганы чурум езугаар ол
органнының кадрлар албанынга дагыыр.

12. Хөй чылдарда ажилдааны дээш
немелде төлевирни томуйлаарда стажы
доктаадырының азы ол немелде төлевирниң
хемчээлдерин тодарадырының айтырыг-
ларының талазы-биле хуу күш-ажыл мар-
гылдаазын доктааттырган хоойлуудулга
чуруму-биле көөр.

күрүне өңчүзүңге хамааржыр чурттавас
бажың-балгаттарны, тудугларны, өрээл-
дери ажыглааны дээш чылда аренда төле-
вирин санаарының Методиказының 1.2
пунктузун өскерттип, ону дараазында
эдилгелиг кириер:

«1.2. Чурттавас оран-саваны болгаш
өске-даа эт-хөреңгини ажыглааны дээш
аренда төлевириниң санаашкынын арендага
берип турар эт-хөреңгиниң өртег-үнезин,
ооң кайда турарын, ооң шынарының
деңнелин, техниктиг хандыртынылганын,
чурттакчы чонга социал ажык-дузалыын,
арендаторнун ажил-чорудулганының
хевирин барымдалаышаан боттандырып
чорудар. Чурттавас оран-саваның 1 квадрат
метри дээш чылда аренда төлевириниң
ставказы чурттавас оран-саваның 1 квадрат
метриниң чылда аренда төлевириниң эң
адаккы ставказындан кудулавап ужурулуг.
Эң адаккы ставканы хемчээлин Тыва
Республиканың Чазаа доктаадып тургузар
болгаш ону инфляция деңнелинге хамаар-
ыштыр өскерттип болур.»

5. 2007 чылдың август 1-ден эгелеп күш
чок болган деп санаары болза:

— Тыва Республиканың Чазааның
«Тыва Республиканың күрүне өңчүзүңге
хамааржыр шимчeves эт-хөреңгини ажыг-
лааны дээш аренда төлевириниң ставказын
доктаадып тургузар дугайында» 2005
чылдың февраль 10-да №118 доктаалының 1
пунктузун;

— Тыва Республиканың Чазааның «Пар-
лалга быжыңының чурттавас ниити шөлүнүн
1 квадрат метринге аренда ставказын док-
таадып тургузар дугайында» 2004 чылдың
октябрь 14-те №901 доктаалын.

6. Тыва Республиканың Култура болгаш
информация политиказының яамызы бо
доктаалды «Шын», «Тувинская правда»
солуннарга парладыр.

7. Бо доктаалдың күсөлдезинге
контрольду Тыва Республиканың Чазааның
Аппарадының комплекстиг социал-
экономиктиг хөгжүлдениң эргелелинге
дагыыр.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

2007 чылдың январь-майда Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы

Газ, суг, электри энергиязы

Казып тывар болгаш болбаа-зырадыр бүдүрүлгелер, электри энергиязын, газды болгаш сугну (хуу сайгарлыкчыларны кириштир) бүдүрери болгаш хуваары, беш айлар иштинде бодунун бүдүргөн бараанарын чүдүрүп чорудар, ажилдар, ачы-дуза чедирерин 1155,7 млн. рубль түңге күүсеткен. Ол хемчээлдин 29 хуузу казып тывар бүдүрүлгелерге онаажып турар, 30 хуузу болбаа-зырадыр бүдүрүлгелерге, электри энергиязын, газды болгаш сугну бүдүрер болгаш хуваарыга-41 хуузу.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринин индексин 2006 чылдын январьдан майга деңгээрге 102,3 хуу болган. Казып тывар бүдүрүлгелеринин нити бүдүргөн продукциязы 8,5 хуу, болбаа-зырадыр бүдүрүлгелеринин 11,7 хуу көвүдээн, а энергетикада 6,2 хуу кызырылган.

Көдээ ажил-агы

Бо чылдың июнь 1-де көдээ ажил-агынын нити бүдүргөн продукциязын хемчээли 585,9 млн. рубль болган. (119,3 хуу). Көдээ ажил-агынын улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелери чазын тарыйыр культураларнын тарылгазын уламчылап турар. Июнь 1-ниң байдалы-биле алырга, 8 муң гектарга тараа культураларын тараан. Эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 1,8 катап хөй болуп турар. Ногаа тарыйыр шөлдер-0,3-тен 4,7 гектарга чедир, картофель — 10,6-дан 15,2 гектарга чедир өскөн.

2007 чылдың июнь 1-де көдээ ажил-агынын шупту көдээ ажил-агы бүдүрүлгелеринде мыйыстыг бода малдың баш саны 119,3 муң баш болган (эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 20,3 хуу көвүдээн). Төрүүр инектер — 45,1 муң баш, хөй болгаш өшкү-884,5 муң баш, хаван-26,4 муң. Беш айларнын иштинде ажил-агыларнын шупту деңгелинде эътти болгаш сүтү бүдүрери көвүдээн. Дагаа чуургазын бүдүрери эвээжээн.

Транспорт, харылзаа болгаш тудуг

Республиканың автомобиль транспорту-биле беш айларнын иштинде 630,5 муң тонна чүктү сөөрткен (3,8 хууга улгаткан). Чүк саарылгазы кызырылган болгаш 107,4 млн. тонна-километр болган. Маршрут автобустары 11,4 млн. пассажирлерни аргыштырган (өзүлдең хемчээли 1,6 хуу болган).

Харылзаа бүдүрүлгелери беш айларнын иштинде 180,0 млн. рубльдин ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга-100,9 млн. рубльдин ачы-дузанын чедирген.

2007 чылдың беш айларнда республикага нити шөлү 8086 дөрбелчин метр 64 чуртталга бажынын туткан (эрткен чыл-биле деңгээрге, 4,3 катап хөй). Хуу чуртталга тудуглары боттарынын акша-хөрөңгизи-биле болгаш чээлинин дузазы-биле нити шөлү 4854 дөрбелчин метр чурттаар оран-саваны туткан (эрткен чыл-1858 турган).

2007 чылдың январь-майда тудуг ажилдарын болгаш ачы-дуза чедирелгенин боттарынын күжү-биле 120,4 млн. рубльге күүсеткен, а эрткен чыл-биле деңгээрге, 37,9 хуу эвээш болуп турар.

Садыг, ниитинин чемненилге бүдүрүлгелери, ачы-дуза

Бо чылдың январь-майда үрмектеп садар бараан саарылгазы

2575,5 млн. рубль болган, эрткен чылдың бо үезинге деңгээрге, 12,4 хуу хөй болуп турар. Нити барааннарнын 74 хуузундан хөйну өчүнүн шупту хевирлеринин садыг бүдүрүлгелеринге саткан болгаш 26 хире хуузун эт-сеп болгаш холушак рыноктарга саткан. Үрмектеп садар бараан саарылгазынын структуразында аш-чем барааннарнын деңгээгүүрү 49,6 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннар — 50,4 хуу болган.

Бо чылдың январь-майда хөй-ниитинин чемненилге бүдүрүлгелери 54,9 млн. рубльдин аш-чем продуктуларын сайгарып саткан (деңгештирген өртктер-биле эрткен чылдың бо үезинден 7,4 хуу хөй болуп турар).

Эрткен беш айларда республиканың чурттакчы чонунга төлевириги ачы-дузанын шупту хевирлерин 754,5 млн. рубль түңге чедирерин боттандырган, а эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 13,3 хуу хөй болуп турар.

Транспорт ачы-дузаны чурттакчы чонун нити төлевириги ачы-дуза чедирелгезинде бодунун тодаргай үлүн кирип турар (транспорт ачы-дуза чедирелгезинин тарифи 8,8 хуу өскөн).

Коммунал ачы-дузанын акша-биле көргүзүрге, 147,7 млн. рубль болган (нити хемчээли 11,7 хуу кызырылган).

Амыдыралчы байдалдыг ачы-дуза чедирелгези 46,5 млн. рубль болган (нити хемчээли 15,8 хуу өскөн).

Амыдырал ачы-дузанын нити хемчээлинин структуразында 54,6 хуузу (2006 чылда 33,3 хуузу) техниктиг хандырылган болгаш автомобиль дериг-херекселдеринин септелгезинде; чунар-бажын болгаш душ ачы-дузанында; чурттаар оран-сава тудуунда болгаш септелгезинге болгаш өске-даа тудугларнын үлүңге онаажып турар.

Өртктер

Майда эрткен айнык каттыштырган хереглел өртктеринин индекси-биле деңгээрге, 100,5 хуу болган (2006 чылдың декабрьда 103,1 хуу), ооң иштинде аш-чем барааннарнын — 100,2 хуу (2006 чылдың декабрьда — 103,4 хуу), аш-чемге хамаарышпас барааннар — 100,9 хуу (2006 чылдың декабрьда — 102,1 хуу), чурттакчы чонга төлевириги ачы-дуза чедирелгези — 100,3 хуу (2006 чылдың декабрьда — 105,0 хуу).

Хереглел барааннарнын болгаш ачы-дузанын бөлүүнүн демдеглеттинген өртктерин бир айга дүүштүр алырга, майнын төңчүзүндө 5363,5 рубль болган. Апрель айнык төңчүзү-биле деңгештир алырга, ооң өртүз 0,8 хуу өскөн, чыл эгезинде 6,1 хуу турган.

2007 чылдың январь-майда үрмектеп садар өртктерин улуг өзүлдези капустага, риске, мороженоге, эътке болган. Май айда АИ-92 (АИ-93) бензин-15,6 хуу өскөн, А-76 (АИ-80) — 12,1 хуу, АИ-95 марканын бензини — 5,6 хуу өскөн. Дизельдиг кывар-чаар чүүлдүн өртүз 6,4 хуу өскөн. Улуг өртк өзүлдези цементиге — 19,9 хуу, шиферге — 13,9 хуу, ювелир кылыгыларынга — 13,8 хуу, сонга шилинге — 9,4 хуу, таакпы кылыгыларынга — 9,4 хуу өскөн демдеглеттинген. Профессионал өөредилгенин ачы-дузанын болгаш тарифтеринге, өртктеринге өзүлде болган (37,8 хуу), демир-орук транспортунга (20,3 хуу), хоорайнын телефон харылзаа-зынга (11,1 хуу), коммунал ачы-дузаны (11,0) өскөн. Январь-майда үлетпүр барааннарнын бүдүрүкчүлеринин өртүз 7,4 хуу көвүдээн, көдээ ажил-агы продукциязын сайгарарынын өртүз 1,4 хуу өскөн.

Бюджет болгаш үндүрүлгелер

ТР-ниң Саң-хөө яамзынын берген медээзи-биле алырга, 2007 чылдың январь-апрельде орулгалар талазы-биле 3327,4 млн. рубльге, чарыгдалдар-2896,1 млн. рубльге күүсеттинген. Социал-культурлуг хемчеглерге 2330,6 млн. рубльди чоруткан азы ниити чарыгдалдын 80,4 хуузу болуп турар.

Федералдыг үндүрүг албанынын Тыва Республика талазы-биле эргелелин медээзинин талазы-биле алырга, 2007 чылдың январь-апрельде бюджет системазынче үндүрүлгелер, чыылдалар болгаш өске-даа албан төлээр төлевирилерден 523,6 млн. рубль кирген (өртктерин индексинге дүүштүр 10,4 хуу көвүдээн). Ооң иштинде девискээр бюджетинче — 468,5 млн. рубль, федералдыг бюджетче — 55,1 млн. рубль. Бюджет мурнунда үндүрүлгелер болгаш чыылдалар талазы-биле өре 2007 чылдың май 1-ниң байдалы-биле алырга, 633,2 млн. рубль болуп турар.

Саң-хөө ажил-чорудулгазы, чээлилер

2007 чылдың январь-апрельде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 128,4 млн. рубль карылгалыг болган. Саң-хөө ылгалынын түңгели мынчаар тургустунган; 63 бүдүрүлгө 23,7 млн. рубль хемчээлге орулганы алган, 64 бүдүрүлгө 152,1 млн. рубль карылгалыг болган. Нити кредитор өренин түңү 2026,6 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре 1503,7 млн. рубль.

2007 чылдың май 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өренин нити түңү 1403,8 млн. рубль болган, ооң иштинде бүдүрүлгелерин болгаш организацияларнын хуусаазы эрткен дебитор өреси-1063,5 млн. рубль азы шупту дебитор өренин 75, 8 хуузу.

ТР-ниң Национал банкызынын берген медээзи-биле алырга, май 1-ге чедир бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлинин хемчээли 3484,7 млн. рубль, а эрткен чылдың ол үези-биле деңгээрге, 2,2 катап хөй болуп турар.

Орулгалар болгаш ажил төлевири

Чурттакчы чонун боттук акша орулганын (орулгалардан албан төлээр төлевирилерни казып каапкан, хереглел өртктеринин индексин таарыштырары) 2007 чылдың январь-апрельди, 2006 чылдың январь-апрель-биле деңгээрге, 8,5 хуу өскөн.

Санаттынган шалың акшазын үнелээринин медээзи-биле алырга (биче болгаш санаттынмаан бүдүрүлгелерни кириштир алырга), апрельде 9647,7 рубль болган (2007 чылдың март-биле деңгээрге, 7,5 хуу баткан, 2006 чылдың апрельге деңгээрге, 17,3 хууга өскөн).

2007 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле алырга, ажил төлевиринин талазы-биле каттышкан өренин түңү 47,2 млн. рубль четкен болгаш 2007 чылдың май 1-биле деңгээрге, 8,2 хууга өскөн.

Күш-ажыл рыногу

2007 чылдың апрель төңчүзүндө чурттакчы чонун ажил кылып шыдаар назылыг кижилеринин саны 130,4 муң кижиге болган. 15-72 харга чедир чурттакчы чонун ажил кылып шыдаар кижилеринин денгели 60,5 хуу болган. Эконо-

миктиг ажил-чорудулганын шупту хевирлеринде 104,1 муң кижиге хаара тутунган (ажыл кылып шыдаар кижилеринин 79,8 хуузу).

Чурттакчы чонун республиканың экономикасында хаара тутунган ниити саны 68,4 муң кижиге азы улуг болгаш ортумак организацияларнын штаттыг ажилдакчыларынын 65,7 хуузу (дакпырлап ажилдап турарларны санавакса). Ооң-биле чергелештир, улуг болгаш ортумак организацияларда дакпырлап ажилдаарынын байдалында болгаш дугуржулга керээзинде 2,2 муң кижиге ажилдап турар.

2007 чылдың май төңчүзүндө күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанынын органнынга учетка ажил дилеп турар 12,9 муң кижиге турган, оларнын иштинден албан езуу-биле 11,4 муң кижиге ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн.

Демографтыг байдал

Бо чылдың январь-апрельде республикага 2161 уруглар төрүтүнгөн (ол эрткен чылдың денгелинден 17,1 хуу хөй болуп турар).

1208 кижиге өлүп хораан. Өлүп турарынын чылдаганнарнын структурасында хан-дамыр шимчээшкенин системазынын аарыглары кол черни ээлеп турар, озал-ондактыг таварылгалар, хораннаныры болгаш бертик-бежел болуру.

Чурттакчы чонун чайгаар өзүлдөзи 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 9,4 кижиге болган (1,8 катап өскөн). Төрүтүнгөн 1000 уругга хамаарыштыр 11,8 уруг 1 харга чедир назылында өлген (2006 чылдың январь-апрельде-15,0 турган).

Өг-бүлө тудуп бүрүткөдип турарларнын саны 40,0 хууга, чарлып турар өг-бүлелеринин саны 20,0 хуу өскөн. 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, 251 өг-бүлө чарылган болуп турар (2006 чылдың январь-апрельде 302 турган).

Чурттакчы чонун шимчээшкени

2007 чылдың январь-апрельде республика девискээринче 347 кижиге кирип келген болза, ооң девискээринден 585 кижиге үнүп чоруткан. Республика девискээринден үнүп чоруткан кижилер 238 кижиге көвүдээн (2006 чылдың январь-апрельде 255 турган).

Эпидемиологтук байдал

Тыва байдалды анализтеп көөрге, ижин-шөйүндү аарыгларынын инфекциязынын өзүлдөзи демдеглеттинген (834 удур 1067 таварылган).

Кем-херек үүлгедиглери

Республиканың иштики херектер органнын январь-майда 3435 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген (эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 21,6 хуу эвээш болуп турар). Янзы-бүрү кем-херек үүлгеткен 2068 кижилерни тодараткан (2006 чылдың январь-майга деңгээрге, 109,4 хуу болуп турар), ооң иштинде керээженер-344 болгаш 14 хардан 18 харга чедир элээдилер 220.

Республикада кем-херек үүлгедигинин илередип тывары 61,8 хуу болган, 2006 чылдың январь-майда 54,8 хуу турган. Күрүнө статистиказынын федералдыг албанынын Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын кежигүннерин томуйлаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын бүрүн эргелеринин 2007 чылдың июльда доостуру-биле холбаштыр, Тыва Республиканың Конституциязынын 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «к» пунктузунун үндезининге доктаадырм болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын шийт-пирлеп бадылаар эргелиг кежигүннеринге томуйлаарым болза:

Дмитрий Иванович Кольчикову, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын саналдааны-биле;

Надежда Ондаровна Охемчикта, «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынын саналдааны-биле;

Светлана Чечек-ооловна Сатты, Россия Федерациязынын улус өөредилге болгаш эртем ажилдакчыларынын профэвилелдеринин Тыва Республикада девискээр салбырынын саналдааны-биле;

Эрес Могун-оолович Сомамны, Тыва Республикада хөй-ниитичи Максим Мунзук аттыг «Дерсу Узала» ачы-буян фондунун саналдааны-биле;

Маадыр Сюрюн-оолович Ондарны, «Чөөн-Хемчик кожуунун сайгарлыкчылар эвилели» хөй-ниити организациязынын саналдааны-биле;

Олег Владимирович Фортунаны, Россия Федерациязынын Төп соңгулда комиссиязынын саналдааны-биле.

2. Бо Чарлык ат салган хүнүнден күштүг бооп кирер. **Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай
2007 чылдың июль 6 № 116.

Тыва Республикада сугларга озал-ондак чок болурунун айы чарлаттынган Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июнь 27-де №709 доктаалы-биле 2007 чылдың июль айны сугларга сугларга озал-ондак чок болурунун айы кылдыр чарлаан.

Ук доктаал езуугаар 2007 чылдың эштин сезонунун дургунда Тыва Республиканың девискээринге сугларга кижилеринин айыыл чок чоруун болгаш амы-тынын камгалаарын хандырар талазы-биле хемчеглерни бадылаан.

Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар, өртке удур айыыл чок чорукту хандырар ажил-чорудулга талазы-биле агентилел массалыг информация чепсектерин дамчытыр чурттакчы чонун сугларга бодун канчаар алырынын, сугга дүшкеннерни камгалаарынын аргаларынга база баштайгы эмчи дузанын чедиреринин талазы-биле өөредилгенин организастаарын даандырган.

Республиканың муниципалдыг тургузулгаларынын баштын-нарынга боттарынын чогуур девискээрлеринге сугларга кижилеринин дүжери болдурбазынын хемчеглерин алырын смүлээн.

Өрттөн артпас

КОГАРАЛЫ — 1 МИЛЛИОН

2007 чылдың январь 1-ден июнь 30-ге чедир Кызыл хоорайга чурттакчылыг черлерге 108 өрт болганы демдеглеттинген. Ук өрттерге үш кижини амы-тынында чарылган, 9 кижини бертинген, оларның 3-ү бичини уруглар. Өрттерниң чедирген когаралы 1 млн. 700215 рубль болган.

Өрттерниң кол өөскүп турар чылдагааннары:

1. От-биле оварымча чок чорук;
 2. Электрлиг дериг-херекселдерни тургузар болгаш ажыглаар дүрүмнерни хажытканы;
 3. Одалга-чылыдылга суугуларын ажыглаар дүрүмнерни хажытканы.
- Өрт өөскүп үнериниң айылын барымдаалааш, дараазында чүүлдерни кылыры хоруглуг:**
- ханаларында болгаш ыш тыртар оруктарында чарыктарлыг суугуларны ажыглаары;
 - суугуну кызыдыр одаары болгаш ооң чыпшыр чоогунга ыяш, хеп болгаш өске-даа хып болгу дег материалдар кургадыры;
 - оттуг суугу, электрлиг болгаш газтыг дериг-херекселдерни ажылдадып каан байдалда хайгаарал чокка арттылары;
 - электри четкизинге хары угда хөй электри дериг-херекселдери ажыглаары;
 - электри щиттеринге кылымал предохранительдер салыры;
 - квартираларга хайгаарал чокка бичини уруглар арттылары.
- 2007 чылдың апрель 30-де 13 шак 59 минута турда Чаңгыс аай дежурный-диспетчер албанынга (ЧДДА) №4 сад-огород дача ниитилелиниң Цветочная кудумчунун 81-дугаарлыг бажыңында өрт үнгениниң дугайында медээ келген. Өрттүн түңнелинде 110 кв. метр шөлде херим иштиниң тудуглары ажык отка өрттенген. Өрттүн

өөскезн чылдагааны хамааты Кууларның оварымча чокка курга хаттыг хүнде курга оот-сигени өрттеткени болган. Ооң түңнелинде өрт херим иштиниң тудугларынче дамчаш, 25 муң рубльге когаралды чедирген.

2007 чылдың май 6-да 08 шак 59 минута турда Азасская кудумчунун 6 дугаарлыг бажыңының 1-ги квартиразында өрт үнгениниң дугайында медээ ЧДДА-га келген. Өрттүн түңнелинде чуртталга бажыңы үрелген. Өрттүн өөскезн чылдагааны хамааты Иргиттин газтыг дериг-херекселди ажыглаар дүрүмнү хажытканы болган. Өөскүп үнген өрт 30 муң рубльдин когаралын чедирген.

Өрт үнгенде хөделишикиннер:

- дораан «01» телефонче дыңнадыры;
 - улуг эвес кывыышкын болза, суг, элезин, доурак азы кылын материал-биле шып өжүрер арганы ажыглаар;
 - кижилерни болгаш материалдыг үнелиг чүүлдерни өрттен камгалаар хемчеглерни алыры;
 - бир эвес айыыл бар болза, электри энергиязын болгаш газты дөзүндөн өжүрер.
- Өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнерин сагырын сагындырып тур бис, хүндүлүг хамаатылар!!!**
- Темир ООРЖАК,**
КӨХК-ның инспектор стажеру.

Аалчывыс «Ленинчи орук» солун өөредилгениң түңнели — МӨҢГҮН МЕДАЛЬ

Чөөн-Хемчик кожунунун школарын чаа доозулган өөредилге чылында 392 оолдар болгаш кыстар чедиишкинниг дооскан. Оларның иштинден сес кижини ортумак школань мөңгүн медаль-биле доосканы өөрүнчү. Мөңгүн медаль дээрге, он бир чыл иштинде кызымаккай өөредилгениң түңнели-дир. Ында өөреникчилериниң, башкыларның болгаш ада-иелериниң шуптузуну улуг үлүг-хуузу кирип турары чугаажок.

Чадаананың бир дугаар ортумак школазы өөреникчилерге быжыг билиг бээр талазы-биле кожунунун өзек школазы болуп турар. Ада-иелерден Мөңгүн-оол Сеглеңмейнин, Олег Хертектин, Март-оол Ондарнын, Николай Ховалыгының, Эдуард Ондарнын, Аран-оол Сааяның болгаш өскелериниң-даа бедик харысалгазын демдеглевес аргажок. Олар ажыкталган чараш аажы-чаңга кижизидип, быжыг билиглиг болзун дээш амыр-дыжын харамнанмай чоруур өг-бүлелер-дир. Оларның үлүг кожун чагыргазының баштыңы бедии-биле үнелеп, башкылар, ада-иелер болгаш кожунунун өөредилге килдизиниң ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Доозукчулар кежээзи аажок

солун эрткен. Кежээге мөңгүн медальдың эдилекчилери Азиймаа Аяк-Хээевна Ондар-биле ужурашкан. Ол дээрге шээр мал өстүрер талазы-биле бүгү Тывага алдаржаан малчын, комсомол төп комитединиң дээди шаңналдарының эдилекчизи, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты чоран Аяк-Хээ Ондарнын уруу-дур. Ол Россияның мал ажил-агыйының менеджмент академиязын дооскаш, 2005 чылда кандидат эртем чадазын камгалап алгаш, ол-ла академияда ажылдап турар аныяк эртемден-дир. Ужуражылга

үезинде Азиймаа Аяк-Хээевна мөңгүн медальдың эдилекчилеринге изиг байырны чедирип, улаштыр эртем-билиг чедип алырын күзээш, суй-белектерни сөннээн.

Доозукчулар бо хүннерде чурттун янзы-бүрү өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын дужаап турар.

Каадыр-оол ТУВАК,
«Ленинчи орук» солунунун кол редактору.
Чурукта: мөңгүн медальдың эдилекчилери.
Авторунуң тырттырган чуруу.

Чогаадыкчы башкывыс

Лариса Ак-кысовна Ондар Сүт-Хөл кожунунун Ак-Даш ортумак школазында ажылдап турар. Ол ажылынга кончуг кызымак болгаш негелделиг башкы. Аныяк чылдарында-ла хөй-ниити ажылдарынга идепкейли кончуг чоран, ынчангаш комсомол секретары болуп чораны ол. Эки ажылы дээш, 1988 чылда БАЛКЭ Тыва обкомунун хүндүлүг бижини-биле шаңнаткан. Ол-ла үеде Лариса Ак-кысовна Ондарны чаңгыс чер

чурттугары Сүт-Хөлдүн район Сөвединге депутат кылдыр депшидип турган.

Башкывыстың шаңналдары хөй. Чижээ, 1996 чылда Тыва Республиканың Өөредилге яамызының хүндүлөл бижини-биле шаңнаткан. 2003 чылда кожунун тулган башкызын илередип турда, «Чүрээмни уругларга берип тур мен» деп номинацияга 1-ги черни алган. Аныяк башкыларга сүме кылдыр «Ортумак класс өөреникчи-

чилеринге бот-кижизидилгениң дүрүмнери» деп удуртулганы ажылдап кылган. Ол бо өөредилге чылында школада «Аныяк бижикчилер» бөлгүмүн удуртуп турган. Лариса Ак-кысовна чогаадыкчы ажылдарга ынак болгаш, ооң мурнунда чаа сорулгалар ам-даа хөй. Оларның шуптузу өөредилге болгаш уругларның кижизидилгезинге хамааржыр.

Школань бөлүк өөреникчилери.

Бурган бодунун күүседип турар хүлээлгелериниң аразында кижини төрелгетенге үш мергежилди хайырлаан деп чугаа бар – башкы, эмчи база шийтекчи. Чүгле бо үш мергежилдин төлээлери кижини амытаннь салым-чолунга киржир эргелиг болуп турары ол. Башкы кижиниң угаан-медерелдиг, эртем-билиглиг болурунга салдарын чедирер болгаш ооң амыдыралга туржун тыварынга киржин турар. Эмчи кижини амытаннь кадыкшылы дээш, ооң чурттаар аргазы дээш харысалганы хүлээнип алган. А кижиниң бачыттыг үүлгедиглери дээш чогуур харысалганы онаар эрге шийтектиде барган.

Бо удаада эмчи мергежилге хамаарыштыр чугаадан чорудуп көрээлиңер. Эмчи мергежилдин тыва чон ортузунга тыптып келгенинден бээр чус чыл безин чептээн. Ынчалза-даа кыска хөй үе дургузунда бо мергежилдин төлээлери тыва чонга боттарының херектиин бадыткап шыдааннар. Чылдың-на республиканың доозукчуларынга эмчинин дээди өөредилге черлеринче эң-не хөй олуттарны берип турарын эскерип көргөниңер чугаажок. Ынчалза-даа дээди эртемниг эмчилер ам-даа республикада чедишпес хевээр. Чылдагааннары? Олар эвээш эвес.

Бистиң республикавыста чурттакчы чонга эмчи дузазын 46 эмнелге черлери (кожун эмнелгелери, сумуларда участок эмнелгелери, хоорай, республика эмнелгелери, диспансерлер, божуур бажың база Перинаталдыг төп) болгаш 123 амбулаторлуг поликлиника черлери (эмнелге амбулаториялары, ФАПтар, Республиканың консультатив-диагностика, хоорай база стоматология поликлиникалары, дүрген эмчи дузазы чедирер станциялар болгаш сал-

ЭМЧИЛЕР АМ-ДАА ХЕРЕК!

бырлар) чедирип турар. Ынчалза-даа амга чедир-ле республикада эмчи кадрлар хандырылганының айтыры, бүгү Россияда дег, берге болуп арттышаан. Эмчилер чедишпес. Ылаңгыя «Кадыкшыл» национал төлевилелди боттандырынынга бо айтырыг улуг шаптарына даа айтырыг таварыштырган. Дарый терапевт, педиатр эмчилер болгаш тускай мергежилди эмчи специалистер хереглеттинип келген, чүге дизе, ажылдың хемчээлиниң улгатканы-биле, ажылдап турган специалистер чедишпес апарган. Бирги чадага азы поликлиникаларга эмчилериниң шалың төлевери аргажок эвээш турганы-биле холбаштыр бо улганыышкынга ажылдаар күзелдиг эмчилер эвээш турган. Национал төлевилелдин аайы-биле шалың төлевери элээн өскөн, бирги чадага эмчилер база немежиң эгелзэн. Кызылда ийи поликлиникада кадрлар четчелеттинген, ынчалза-даа кожуннарда байдал биезги хевээр арттышаан. Республикага амгы үеде терапевт, педиатр эмчилер, эндоскопист, невролог, офтальмолог, окулист, отоларинголог, эндокринолог, рентгенолог, рентген-лаборант, лаборант эмчилер, акушер-гинеколог, неонатолог, анестезиолог-реаниматолог эмчилер чугула негетинип турар.

Ук херегледиг дуглаары-биле республика өске регионнардан, чоокку даштыкы чурттардан эмчи мергежилдиг улусту чалаар ужурга таваржып турар. А ол-ла үеде республикада чылдың-на чус-чус аныяктар ажыл, өөредилге чок артып турар. Чылдың-на республикадан чус ажыг доозукчу Россияның медицина дээди өөредилге

черлеринче дужаап кирип ап турар, ынчалза-даа чүгле 40-50 кижини доозуп келир. 2005 чылда медицинаның дээди өөредилге черлери 220 олутту республиканың доозукчуларынга берген болза, 211 доозукчу дужаап кирип ап шыдаан. 2006 чылда бердинген 171 олутче чүгле 141 кижини дужаап алган болуп турар. Бо чылын дээди өөредилге черлерин 51 студент эмчи эртемниг болуп дооскан. Интернатураны 40 ажыг кижини дооскан. Ынчангаш республиканың эмчи кадрлар талазы-биле хереглели бо чылын дуглаттынмас болуп турары билдингир.

Кандыг чылдагааннар-биле айтырыгның улам чидигленип турарын сайгарып көөр болза: бирээде, бистиң республикавыста медицинаның дээди өөредилге чериниң чок болуп турары-биле холбашкан. Республикадан дашкаар өөренир арга бистиң доозукчуларывыстың көвей кезинде чок. Оон аңгыда, бистиң республикавыста өөренир олуттары санныг-ла өөредилге черлери берип турар. Ук олуттарның саны база кызырылып турары дүвүрөнчиг;

ийинде, бистиң ортумак школа доозукчуларының билиглериниң деңгели кудуку чадада артып турары-биле холбашкан. Республикага бердинген каш олуттун шуптузун ээлеп шыдавайн турары – доозукчуларның билинин чогуур деңгелге чеппей турары-биле холбашкан. Чижээ, эртен чылын бердинген 171 олуттун 30-ни куруг арткан. Чүгле 141 доозукчу дужаап кирип ап шыдаан болуп турар-дыр. Ынчал кээрге, өөредилге черлери ол олуттарны

кызыргаш октаптар. Түңнелинде дараазында чылын оон-даа эвээш олуттар кээр.

Уругларның билининиң кошкак болуп турары-биле, доозукчуларның санының кызырлып турары дорт холбашкан. Дужаап кирип-даа алгаш, билининиң кошкак болганы-биле, өөредилгезин угбайн, ара каапкаш чедип кээр таварылгалар хөй;

үште, доозукчулар республикаже эглип кээрине далашпас. Чүге дизе, бисте «перспектива чок». Бо сөстү доозукчулардан бо-ла дыңнап болур. Ылаңгыя кожуннарже ажылдаар хөөн аныяк специалистерде чок болуп турар. Чүге дизе, кожуннарга баарга, чурттаар оран-сава айтыры эң-не чидии-биле тургустунуп келир. Аныяк эмчи специалистерни деткир талазы-биле үре-түнелдиг хемчеглер боттанмайн турар. Ынчангаш чурттаар оран-сава чок дээн чергелиг боттуг чылдагааннар-биле тайылбырлааш, аныяк специалистер чамдык кожуннарга артапайн, чоруй баргылаар. Бир болза, кожунга чогуур хуусаазын төндүр ажылдап кааш, чоруптар.

Чүгү кылза экил, деп айтырыг хөйүнү дүвүредип турары чугаажок. Эмчи мергежилдиг кижини эвээш-даа чурттакчы чоннуг черлерге чугула херек.

Бир дугаарында медицина адырынга саң-хөө деткимче чугула негетинип турары билдингир. Эмчи мергежил чедип алган аныяк специалистерге чурттаар оран-сава, социал чингелделерни чүгле саазын кырынга эвес, а херек кырында боттандырып эгелзэри

күзенчиг. Оон аңгыда эмчи кижиниң ажылдаар черин база таарымчалыг кылдыр четчелеп бергенинден хөй чүүл хамааржыр. Дараазында базым – школарда уругларның билининче улуг кичээлгеи угландыры чугула. Школарда башкыларның билиглерин шыңгыты хыналдага алыр херек. Чүгле чаңгыс борбак билии шыырак, мергежилге бердинген эки башкы 20-30 быжыг билиглиг өөреникчилерни доостуруп болур болгай. Чамдык школаларда «чирик дуглап турар» башкылар бары чажыт эвес.

Медицина черлеринче өөренип кирип турар уругларга деткимче бээри чугула. Абитуриентилерге база таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри артык эвес ийик. Бо чылын чүгле документ дужаар дээш безин улуг чогуш-кырыш, узун оочурга 3-4 хонук хилинчектенер деп чүвени бодум көрдүм. Бо системаны база чурумчудуп алыры күзенчиг. Бо чылын медицина өөредилге черлеринче кирериниң экзаменнерин колдуунда институттарның турар черлеринге хүлээп алыр болганы таарымча чок деп санап турар мен. Чүгле экзамен дужаар дээш дыка хөй акша, үени чарыгдар ужурга таваржыр, кижиниң бөрүзү ону шыдаас.

Бо теманы оон-даа уламчылап болур ийик, ынчалза-даа бо удаа-да соксап каалы. Амгы үеде республиканың медицина адыры белең эвес үелерни шыдажып эртип турар-даа болза, чоорту республикавыстың экономиказы-биле кады бут кырынга туруп келири чугаажок. Ол үеде чедир эмчи мергежилдин чедип алыры артык эвес.

Надежда САТ.

